

DE KLEUREN VAN HET WIT

Beelden uit de klassieke oudheid waren beschilderd

Archeologische musea staan boordevol witmarmeren beelden. Ook het Rijksmuseum van Oudheden heeft een grote collectie klassieke sculpturen, die recent bijeen zijn gebracht in een indrukwekkende beeldengalerij. Wat veel bezoekers niet weten, is dat deze beelden er in de klassieke oudheid totaal anders hebben uit gezien. Veel sculpturen waren beschilderd, sommige zelfs met felle kleuren...

Elsbeth Tjon Sie Fat is promovenda en assistent educatief medewerker bij het Rijksmuseum van Oudheden.

Dat dit voor veel mensen moeilijk voor te stellen is, heeft alles te maken met onze (westerse) ideeën over kunst en sculptuur. Deze zienswijze vindt zijn oorsprong in de renaissance, toen de interesse in de klassieke oudheid een spurt nam. In Griekenland en Italië werden belangrijke ontdekkingen gedaan, zoals de Laocoöngroep en de Apollo Belvédère – beide tegenwoordig in de Vaticaanse Musea. De sculpturen waren van hoge kwaliteit, volmaakt én wit. De tijd had zijn werk gedaan: na honderden jaren in de bodem te hebben gelegen, was de verf geheel verdwenen.

ROMEINSE VOORGANGERS

De klassieke beeldhouwwerken vormden de inspiratiebron voor grote renaissancekunstenaars. Geheel in stijl van hun Griekse en Romeinse voorgangers stortten artiesten als Bernini en Michelangelo zich op het imiteren of zelfs overtreffen van de klassieke kunst. Omdat de klassieke voorbeelden wit leken, lieten ook zij hun werken onbeschilderd. Onbewust ontwikkelden zij iets nieuws. Tot op dat moment was het immers normaal om een beeldhouwwerk 'in te kleuren', omdat het beeld dan pas in de buurt zou komen van de realiteit. Voor hen was het echter een voortzetting van een oude,

De beeldengalerij in een van de nieuwe Grieken-zalen van het RMO.

hogere kunstvorm: die uit de klassieke oudheid. De renaissancekunstenaars wisten dus niet beter dan dat de sculpturen in de oudheid niet werden beschilderd. Toch zijn er al in klassieke bronnen aanwijzingen te bespeuren dat dit wel werd gedaan. Verscheidene auteurs reppen over beschrijvingen op beelden. Doordat hun teksten echter voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, werd bij vertalingen uitgegaan van het algemenere woord 'schilderingen'. Dat het fenomeen wel degelijk bestond, is bijvoorbeeld te lezen bij Plinius de Oudere (23-79 na Chr.), die in zijn omvangrijke werk *Naturalis Historia* een hoofdstuk wijdt aan *minium*, een roodkleurig mineraal. Hij schrijft: 'Menie wordt tevens gebruikt voor boekletters en laat inscripties op een muur of op marmer en ook op grafmonumenten duidelijker uitkomen.'¹ Het was dus belangrijk dat de teksten van grote afstand te lezen waren. Om deze reden werden de uitgehakte letters voorzien van een duidelijke kleur, zoals het rood waar Plinius over spreekt.

De klassieke bronnen lijken er ook op te wijzen dat het beeldhouwen en het beschilderen van de sculptuur twee aparte bezigheden waren. De beeldhouwer bedacht de vorm en hield bij het bewerken ervan rekening met de latere beschildering. De schilder zorgde ervoor dat verschillen tussen delen van de sculptuur zichtbaar werden, die door de vorm alleen niet naar voren zouden zijn gekomen.²

Experts van het Rijksmuseum van Oudheden schrijven in het schooljaar 2015-2016 in *Kleio* over de collectie in relatie tot het onderwijs. Het museum is weer open na een maandenlange verbouwing. De drie zalen over de klassieke wereld zijn totaal vernieuwd. In november 2016 heropent de Egyptische afdeling. Op www.rmo.nl leest u meer over de collectie en welke activiteiten er plaatsvinden.

NIEUWE TECHNIEKEN

In de negentiende eeuw veranderde de kijk op witte sculpturen. De archeologie professionaliseerde en er werd meer onderzoek gedaan naar de overblijfselen uit de oudheid. Zo zijn er diverse verslagen bekend van reizigers die oog in oog kwamen te staan met kleurrijke delen van Griekse tempels. Bekend zijn bijvoorbeeld de Tempel van Aphaia op het Griekse eiland Aegina en verschillende tempels op Sicilië.

Maar er werden niet alleen schilderijen op architectonische elementen gevonden, er kwamen ook gekleurde, vrijstaande beelden naar boven. De eerste van deze vondsten betrof de ontdekking van de 'Augustus van Prima Porta' in 1863.³ Op de haren, ogen en op verscheidene plekken op het borstpantser van het Romeinse keizerbeeld werden verfresten waargenomen. Deze vondsten zwengelden een discussie aan: waren de perfect witte marmeren beelden inderdaad ooit beschilderd? Hoewel de bewijzen op tafel lagen, bestond er nog veel onduidelijkheid over het kleurgebruik en over de mate van beschildering.

Om daar achter te komen, waren nieuwe technieken nodig. Deze kwamen er in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen er grote stappen werden gemaakt in het onderzoek naar verfresten. Door middel van microscopisch onderzoek en pigmentanalyse van zichtbare resten, kon worden opge maakt welke kleuren en materialen er zoal gebruikt werden. Logischerwijs bleek dat de artiesten een beroep hadden gedaan op de natuur om aan hun verf te komen. Zo zorgden de mineralen azuriet en malachiet respectievelijk voor blauw en groen, oker voor geel en roet voor zwart. Ook planten en dieren werden gebruikt om kleurstoffen te verkrijgen.⁴ De eitjes van bepaalde soorten schildluizen bijvoorbeeld, bevatten een (karmozijn)rode kleurstof. En uit de purperslak werd, zoals de naam aangeeft, purper gewonnen. Deze kleuren waren echter schaars en daardoor kostbaar, waardoor ze niet vaak werden gebruikt. ▶

¹ Plinius, *Naturalis Historia* 33; 40; 122. Vertaling uit Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters. *Plinius. De Wereld*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2004.

² Elsbeth Tjon Sie Fat, *Polychromie in de klassieke oudheid*, Bachelorscriptie Universiteit Leiden, 2010, p.26.

³ Vinzenz Brinkmann, Herman Brijder et al., *KLEUR! Bij Grieken en Etrusken*, Waanders 2004, p. 9.

⁴ Elsbeth Tjon Sie Fat, *Polychromie in de klassieke oudheid*, Bachelorscriptie Universiteit Leiden, 2010, p.23.

VERFSPOREN

In april 2010 is er voor het eerst kleurenonderzoek uitgevoerd op de klassieke beeldencollectie van het RMO. Het onderzoek was bedoeld als eerste inventarisatie van mogelijke kleurresten op de klassieke beelden. Van sommige objecten, zoals enkele Etruskische askisten, was al bekend dat ze nog verfresten op zich droegen. De Etrusken plaatsten hun askisten in ondergrondse kamergraven, waar de kleurresten door de donkere, koele omstandigheden in sommige gevallen bewaard zijn gebleven. Met name de voorzijde van de askisten werd beschilderd. Het was niet nodig om de achterzijde te decoreren, omdat de kisten tegen de wanden van de kamers werden geplaatst. De voorzijde was in veel gevallen versierd met een reliëfvoorstelling. Om deze extra te accentueren, werden de afgebeelde figuren ingekleurd. Een duidelijk voorbeeld uit de collectie van het museum is een terracotta askist met het hoofd van de mythische figuur Medusa (afbeelding rechtsonder). Zij had slangen als haren en kon mensen verstenen met haar blik. Haar monsterlijke gestalte komt door de kleur op de askist goed naar voren.

Röntgenfluorescentieonderzoek op een reliëf.

Rechts: Romeinse grafsteen met sporen van rode verf in de inscriptie.

SCHOONMAAKACTIES

Opvallend is ook de inkleuring van een inscriptie op een grafsteen, waarop een Romeinse gladiator staat afgebeeld (afbeelding midden boven). In de letters van de inscriptie zijn duidelijke sporen van rode verf te zien. Geheel in lijn met Plinius' tekst! Helaas zijn kleuren in de meeste gevallen niet zo duidelijk meer aanwezig, omdat verf vergaat. Ver-

gelijk het maar met het schilderen van een tuinhek; als dat niet regelmatig bijgeschilderd wordt, zal de verf afbladderen en uiteindelijk verdwijnen.

Schoonmaakacties uit het verleden hebben ook niet bijgedragen aan het behoud van de kleuren. In de negentiende eeuw was het gebruikelijk om objecten grondig schoon te maken. Als er nog verfresten aanwezig waren, gingen deze door het schrobben van het marmer verloren.

Gelukkig bestaan er tegenwoordig technieken om te achterhalen of een beeld beschilderd is geweest. Zo kan ultraviolet licht ervoor zorgen dat het 'onzichtbare' zichtbaar wordt. In sommige gevallen blijft er, zelfs als de verf verdwenen is, een zogeheten kleurschaduw achter, die fluoresceert als het in een donkere kamer beschenen wordt met uv-licht. In het beste geval kunnen er patronen op het oppervlak worden ontdekt.

De beelden uit het RMO die geen verfresten lieten zien, werden onderzocht met uv-licht. In totaal werden vijfenzeventig sculpturen beschenen, waarvan er zeventien fluoresceerden. De meeste kleurschaduwen werden gevonden op Griekse grafreliëfs. Bij één reliëf werden zelfs regelmatige schaduwen ontdekt, wat er op kan wijzen dat deze met een zich herhalend patroon was versierd.

Een specifiekere kleurenonderzoek, in augustus 2015, werd in samenwerking met de Technische Universiteit Delft uitgevoerd. Het onderzoek richtte zich op enkele reliëfs uit de collectie Nabije Oosten van het RMO. Hierbij werden röntgenstralen losgelaten op het oppervlak, die – afhankelijk van de ondergrond – op verschillende manieren terugkaatsten. Zo kon er onderscheid gemaakt worden tussen onbeschilderde en beschilderde delen van de reliëfs. Het onderzoek is nog in volle gang, maar de eerste berichten zijn veelbelovend: ondanks grondige schoonmaakwerkzaamheden uit vroegere tijden, zijn er inderdaad kleurresten ontdekt.

HUDDKLEURIGE VERF

Inmiddels is het duidelijk dat veel sculpturen in de oudheid beschilderd moeten zijn geweest. Maar nog steeds lopen de meningen uiteen over de gebruikte kleuren en de mate van beschildering. Waren de tempels in hun geheel gekleurd? Werden de ontblote lichaamsdelen van standbeelden met een huidkleurige verf bedekt of werden deze delen onbeschilderd gelaten? Het RMO hoopt met de onderzoeken naar de eigen collectie bij te dragen aan de kennis over dit onderwerp. Tegelijkertijd probeert het museum dit soort onderzoeken te verwerken in tentoonstellingen en educatieve programma's, zodat iedereen kan kennismaken met de wereld achter de witte sculpturen. ■

MUSEUMDOCENT IN DE KLAS

'Kleurrijke klassieke kunst' is een van de lessen die worden aangeboden als museumles in de klas. De ervaren museumdocenten van het Rijksmuseum van Oudheden kunnen een les geven over uiteenlopende onderwerpen. Kijk voor meer informatie op www.rmo.nl/museumdocentindeklasvo.

Beschilderde
Etruskische askis
met het hoofd van
Medusa.